

Ст.н.с. II ст. д-р Олга ТОДОРОВА

(Институт по история при БАН, София)

**ЕДИН ЕПИЗОД ОТ ИСТОРИЯТА НА ВИДИН ПРЕЗ 1689/1690 г.,
КАТО ПОВОД ЗА РАЗМИШЛЕНИЕ ВЪРХУ ТЕОРИЯТА НА
ХРИСТО ГАНДЕВ ЗА Т.НАР. “ПОБЪЛГАРЯВАНЕ” НА ГРАДОВЕТЕ**

IInd Degree Senior Res. Assoc. Olga TODOROVA, PhD

(Institute of History at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia)

**AN EPISODE FROM THE HISTORY OF VIDIN (1689/1690):
SOME REFLECTIONS ON HRISTO GANDEV’S THEORY
OF THE SO-CALLED “BULGARIZATION” OF TOWNS**

*В памет на непрежалимия
колега и приятел Митко Лачев,
ентузиазизиран изследовател на миналото на Видин*

Преди приблизително половин столетие изтъкнатият български историк Хр. Гандев публикува една студия¹, която, въпреки несъмнено приносния си характер, буди и някои въпросителни.

В тази своя студия, посветена на миналото на Видин, като се обляга най-вече на информация, извлечена от запазени видински кадийски регистри, Гандев стига до извода, че още от края на XVII в., а след това и в течение на целия XVIII в., позициите на българите в този дунавски град забележимо се засилили. Убеждението на Гандев, че още от края на XVII столетие може да се говори за стабилизация на българския народностен елемент във Видин идва на първо място от известен брой регистрирани в сиджилите на този град покупко-продажбени сделки, от които става видно как християни от града и околностите се сдобиват с недвижими градски имоти, изкупувайки ги от предишните им собственици-мюсюлмани. На второ място, отново черпейки информация от сиджилите, Гандев посочва, че още от края на XVII столетие български занаятчий участвали в някои от видинските еснафи. Нещо повече, в част от еснафите (например в свещарския, симидчийския, хлебарския, абаджийския) българският елемент изглежда бил преобладаващ. На трето място, пак въз основа на данни от сиджилите, Гандев изтъква присъствието в града на придошли отвън ратаинаемници (Гандев 1976: 516–522). Някоя от споменатите дотук Гандеви констатации не би могла да породи възражения. Напротив, днес те звучат дори още по-убедително благодарение на някои вкарани напоследък в научен оборот извори, като например няколко джизие-регистъра от първите десетилетия на XVIII век, от които личи, че близо половината от немюсюлманското население на Видин по онова време се състояло от “хайманета” или “перекендета”, т.е. от

хора-пришелци без трайно установено местожителство (Първева 2003: 423–424). Не би могло да породи принципни възражения и твърдението на Хр. Гандев, че в ранните векове на османското владичество “някои селища, които играели ролята на важни опорни и отбранителни пунктове” придобили подчертано мюсюлмански облик, и че “такъв именно град бил Видин”. Тъкмо обратното, натрупаните през последните десетилетия изследвания само подкрепят тази представа. Днес със сигурност можем да кажем, че поради специфичното си географско местоположение, което дълго време му отреждало ролята на стратегически аванпост в близост до границата, разделяща Османската империя от християнските ѝ съседи, Видин (който докъм средата на XVI в. дори съставлявал част от т.нар. “серхад”, сиреч от предната отбранителна линия на османската държава на територията на Европа), се развил по типичния за такъв тип селища модел, а именно – като град, характеризиращ се не само с изразително мюсюлманско мнозинство (Лачев 1990: 22; Ivanova 2003: 206; Каяпънар 2007: 97–102), но и с едно силно милитаризирано население, голяма част от което служело в различните корпуси на султанската армия или било зачислено към някоя от многобройните помощни паравоенни формации (Боянич-Лукач 1975; Gradeva 2004: 110–119; Кийл 2005: 40).

Но кое тогава е проблематичното в посочената Гандева студия? Всъщност, проблемът идва оттам, че в тази си студия Хр. Гандев не остава на равнището на емпирично установените факти, а отива много по-далеч, като лансира тезата, че миграцията на християнско население от селския хинтерланд към града, за която свидетелстват видинските сиджили, имала “не само локално, но и общоисторическо, демографско и етнографско значение, тъй като явленията и закономерностите, които могат да се установят за Видин, важат повече или по-малко и за останалите български градове”. Иначе казано, според Гандев видинският случай е само един пример за стартиралия по-общ процес на постепенно “побългаряване” на по-големите градски центрове из нашите земи, в противовес на значителното им “обезбългаряване” (т.е. ислямизиране, б.м. – О.Т.) в хода на и в периода след османското завоевание. Обяснението на тази “реколонизация” Гандев търси в предполагаемото възходящо стопанско развитие и в укрепващото културно-религиозно самочувствие на коренното българско население (Гандев 1976: 516–517, 520–521). Впрочем, никак не е за пренебрегване обстоятелството, че цялата тази Гандева конструкция идеално хармонира с хипотезата, подхвърлена от същия учен в други негови предишни трудове, за един значително по-ранен в сравнение с общоприетите възгледи “старт” на Българското Възраждане – ранен дотам, че началото на Новото време в българската история да бъде отместено чувствително назад във времето, за да достигне до едва ли не първите десетилетия на XVII век (Гандев 1976а: 107).

Макар да не е успяла да си извоюва статута на “официозна”, теорията на Гандев за “побългаряването” на градовете се радва на доста широка популярност в българската историография. Особено радушен прием среща тя сред

историците на националното Възраждане, които с охота възприемат “побългаряването” като знак за наличието на някакви мощни обновителни процеси в българското общество, започнали далеч преди XIX в. За разлика от “възрожденците” обаче, изследователите на довъзрожденските векове от българската история неведнъж са се осмелявали да изразяват, макар и мимоходом, някои свои резерви към Гандевата теория. Подчертавано е било например, че за спорадични миграции на християнско население към градовете може да се говори още през периода XVI – началото на XVII в., и че в този смисъл наблюдаваното през XVII–XVIII в. явление не би следвало да се квалифицира като нещо качествено ново. Изтъквано е било също така колко рисковано е да се твърди, че процесите на “побългаряване” са протичали по-интензивно именно от края на XVII в. насетне – по простата причина, че компаративни изследвания за мащаба на по-ранните и на по-късните християнски миграции по направление село-град до този момент просто не са правени (Георгиева 1999: 179; Грозданова 2003: 423–424).

Като следвам тази линия на здрав скептицизъм към малко фриволните и умозрителни построения на един иначе високоерудиран и с огромни заслуги за развитието на българската историография учен, какъвто е Христо Гандев, с настоящия доклад ще се опитам да атакувам Гандевата теория за “побългаряването” от един малко по-различен ъгъл. Концентрирайки се върху историята на Видин от края на XVII в., целта ми ще бъде не да се произнасям за скоростта или за мащабите на неговото “побългаряване” (които и бездруго, ако се съди по статистиката от втората половина на XIX в., не били кой знае колко впечатляващи²), а по-скоро да оспоря “движещите сили”, които стояли зад явлението. Ще се опитам да покажа, че по-засиленото присъствие на българи във Видин, което Хр. Гандев засича по данни от края на XVII в., едва ли може да се разглежда като закономерен резултат от някакви дълбоки процеси, протичащи по онова време в българското общество – като например видимо нарастнала стопанска мощ на българите и/или съпътстващо я тежнение към народностна и културна консолидация, както се опитва да внуши маститият ни историк. Тезата ми е, че “пробивът” на българите във Видин в края на XVII в. бил предизвикан по-скоро от една съвсем конкретна “външна” причина – така, както впрочем изглежда е ставало и при повечето други случаи на миграции към градовете от предходните векове или десетилетия (срв. Иванова 1993а: 60)

* * *

Събитието, към което сега искам да насоча вниманието, е австрийската окупация на Видин по време на войната между Османската империя и Свещената лига. До настоящия момент, поради липса на достатъчно изворови данни, този епизод от историята на града, който продължил около десетина месеца (от октомври 1689 до август 1690 г.), бе представен в българската историческа литература твърде бегло и схематично. Текстовете, в които става дума за австрийската окупация, обикновено се ограничават с един съвсем скромнен набор

от факти, без на практика да прибавят съществени нови детайли към онова, което още през втората половина на XIX в. е написал по въпроса Феликс Каниц (Каниц 1995: 58–59). Преди всичко, в тези текстове се говори за направените от австрийците подобрения на видинската фортификационна система, които били осъществени под ръководството, а вероятно и по проектите на ген. Ветерани (Цухлев 1932: 245–246; Михайлов 1959: 142; Пантев 1964: 6; Кузев 1981: 102). Отбелязва се също така активната роля на известния учен, дипломат и военен инженер граф Луиджи Марсили за преустройването на видинската крепост (Гюзелев 1987: 95–96; Gradeva 2004: 111–112). Обръща се освен това внимание на известна приемственост в развитието на видинските укрепления, като се подчертава, че извършените от австрийците строителни работи послужили като основа за по-сетнешното мащабно преустройство на крепостните съоръжения, започнато от османците веднага след като те си върнали града. (Gradeva 2004: 111–112). Що се отнася обаче до участието на видинското население през десетте месеца австрийско военно присъствие, а и до развитието на самия град като урбанистично пространство през същия този отрязък от време, сведенията, с които до този момент разполагаше българската наука, бяха съвсем нищожни. Знаеше се например за ожесточените сражения, които се водили по време на петдневния шурм на крепостта от страна на австрийците и за вероятните многочислени жертви от османска страна. На науката бе известно и името на един местен мюсюлмански бранител, почитан като герой и светец – някой си шейх Салахеддин баба, който застанал начело на 1000 доброволци и се опитал да отбие вражеската атака, но погинал в битката. Близко столетие по-късно видинският аянин Осман Пазвантоглу учредил вакъф в памет на светеца, като издигнал гробница на лобното му място, както и дервишко теке в с. Шейх чифлик (Стайнова 1982: 68, 92; Gradeva 2004: 111, п. 5; Ivanova: 207). Знаеше се още, че за извършването на строително-ремонтните работи на видинската крепост и за снабдяването на разположения там свой гарнизон австрийците се ползвали от услугите на местното население (Гюзелев 1987: 96). Най-сетне, българските автори, които са писали по въпроса за окупацията, споменават и това, че по време на окупацията и по-общо казано, в течение на войната между османците и Свещената лига, християните от Видин и околните села също “дали големи жертви” (Лачев 1990: 23). Съответно в литературата се привеждат фактите, подкрепящи горното твърдение – като например този, че в края на XVII в. видинските християни отправили молба до османската власт да разреши подновяването на разрушените местни православни храмове, или този, че по същото време властта предоставила на немюсюлманите от Видин и от едноименния санджак значими облекчения при изплащането на поголовния данък джизие (Nedkoff 1942: 43–55; Недков 1945–1946: 24–25; Gradeva 2004: 132). С това обаче в общи линии се и изчерпваха познанията ни за историята на Видин между 19 октомври 1689, когато той бил завладян от австрийците, и 29 август 1690 г., когато, след кратка четиридневна обсада османците успели да си възвър-

нат владението над този стратегически толкова важен за тях дунавски град (Първев 1997: 71).

Но ето че сега, благодарение на някои наскоро публикувани документи от края на XVII в., се отваря възможността в значителна степен да разширим представата си за това какво се случило с Видин и с неговите жители през месеците на австрийската окупация. Първият от тези документи е едно писмо на маркграф Лудвиг Вилхелм фон Баден-Баден, главнокомандващ австрийските дунавски полкове и пряк ръководител на австрийската военна операция при Видин, до кайзер Леополд I. То е писано в Кладово на 29 октомври 1689 г., т.е. само десетина дни след превземането на Видин от християнската войска. В това писмо, наред с многото податки относно организацията на презимуването на австрийската армия в току-що окупирания Видин, се съдържат и някои прелюбопитния сведения за съдбата на местното население и на съсредоточените в града мюсюлмански военни подразделения. Оказва се, преди всичко, че в битката за Видин османската военна машина понесла едно наистина съкрушително поражение и изгубила голяма част от “живата си сила”. По думите на Фон Баден, “находящата се в града пехота била отчасти унищожена”, а онези от неприятелските войници, които не успели да се доберат до корабите си или да се укрият в замъка (явно става дума за крепостта Баба Вида), се хвърлили в Дунава. Но много по-съществена е една друга информация от същото писмо, а именно – че веднага след официалното предаване на крепостта в ръцете на австрийците на 19 октомври, “две хиляди и петстотин въоръжени мъже заедно с хиляда жени и деца били изведени навън и конвоирани до Никопол” (Schwarcz 2004: 207). В писмото не се уточнява конфесията на депортираните. Най-вероятно обаче тези хора са били мюсюлмани. Логично е да се мисли, че в очакване на настъпващия критичен зимен сезон окопалите се в току-що превзетия Видин австрийци са искали да се освободят от присъствието тъкмо на мюсюлманското население, което, по разбираеми причини, трябва е било изключително враждебно настроено към нашествениците. За мюсюлманската принадлежност на депортираните загатват и протоколните книги на Императорския военно-дворцови съвет във Виена, в които, между другото, става дума за един представен от маркграф Лудвиг фон Баден доклад за обстановката във Видин, и в частност – за издаденото от маркграфа разпореждане “да се конвоират турците към Никопол” (Schwarcz 2004: 308). Дали обаче сред депортираните видинци нямало и християни? По едно щастливо съвпадение разполагаме с един османски регистър от 1693 г. (т.е., изготвен само три години след занимаващите ни в настоящето изследване събития) на обложените с поголовния данък джизие никополски мъже-немюсюлмани. Той показва, че по онова време близо половината от немюсюлманското мъжко население на Никопол (или 302-ма от общо 729 мъже) били пришелци. Сред 68-те от тях обаче, за които в регистъра е отбелязано, че били дошли от различни части на Северна България, най-многочислени са ловчанлиите – двадесет и двама. Мигрантите от Видин (Видин-

ско) се нареждат едва на второ място и са само шестнадесет души (Първева 1988: 33–34). Следователно отговорът на въпроса, дали по време на австрийската окупация един значим процент от видинските християни е бил изселен в Никопол, е по-скоро отрицателен. Впрочем, сигурно тук е мястото да се спомене и това, че депортацията на видинските мюсюлмани, предприета по време на австрийската окупация, далеч не е нито единственият, нито най-страшният пример за негодите, понесени от страна на цивилното балканско мюсюлманско население по време на войната между Свещената лига и Османската империя. Историята на тази война предоставя достатъчно данни за грабежи, палежи, кървави насилия и дори за масови кланета на мюсюлмани, извършени както от самите австрийски войски, така и от присъединилите се към тях разбунени местни християни (Матковски 1983: 399–400, 412–413; Желязкова 2002: 135–136; Schwarcz 2004: 256–257). На този фон мярката, приложена от Лудвиг фон Баден спрямо мюсюлманските жители на Видин, изглежда повече от цивилизована.

Не по-малко интересни детайли за съдбата на Видин в периода на австрийската му окупация научаваме и от един друг наскоро публикуван извор от епохата, този път османски. Касае се за текст, писан от някой си Абдуллах Юскюдари – служител към ведомството, отговарящо за снабдяването на султанската армия. Именно в това си качество Юскюдари взел участие в похода на новия велик везир Мустафа паша Кюпрюлю, който през 1690 г. предприел решителна контраофанзива срещу австрийците. След като отвоювал от неприятеля Белград, пашата поел обратно към Едирне. По пътя Юскюдари имал възможност да си води бележки за всички по-значими населени места, през които преминала завръщащата се у дома османска армия. Едно от тези населени места бил Видин, където войските на Мустафа паша пристигнали на 20 ноември 1690 г., т.е. само няколко месеца след изтеглянето на австрийците от града. Текстът на Юскюдари за Видин, който е публикуван като обемиста бележка под линия в една статия на сръбската изследователка Татяна Катич, е твърде дълъг, за да бъде тук цитиран цялостно. Затова ще се ограничи с кратък преразказ на по-същественото от него. Юскюдари съобщава, че около видинската цитадела австрийците изградили едно ново предно отбранително съоръжение, което и отвън, и отвътре заобиколили с ров и снабдили с шарампол от прикрепени една към друга чамови греди. Върху него “неверниците” разположили повече от 40 оръдия. Фатално за градското население обаче се оказало това, че в хода на фортификационните работи пречещите жилищни сгради били сринати. От съображения за сигурност и с оглед по-лесната отбрана на крепостта в случай на нападение и обсада, и от трите страни на градския варош³ австрийците разчистили по едно пространство от два дюнюма. Така видинският варош (т.е. същинският град извън цитаделата Баба Вида), който по думите на Юскюдари преди събитията имал повече от 3000 големи, средни и малки постройки, множество дюкяни, две бани, много джамии, месчиди, кафенета, складове на брега Дунава и “сгради като сарай за вилаетските аяни”, бил свършено разсипан. В

крайна сметка в града останали само 200–300 къщи и незначителен брой дюкяни (Кати 2002: 112–113). Сведенията за броя на постройките във Видин преди окупацията, които предлага Юскюдари, са твърде близки (с известно занижение от около една трета) до онези, които дава известният османски пътешественик Евлия Челеби за същия град тридесетина години по-рано⁴. Като се има предвид обаче всеизвестната склонност на Евлия Челеби да преувеличава бройките, за да подчертае величието на османските градове, най-вероятно данните на Юскюдари трябва да се приемат за достоверни.

Разбира се, остава ни само да гадаем дали Юскюдари е бил също така точен и що се отнася до мащабите на предизвикания от австрийците колапс. Все пак, един бърз преглед на покупко-продажбените сделки от видинските сиджили от края на XVII в. – същите, с които е работил и Хр. Гандев – навежда на мисълта, че османският автор не ни подвежда, когато говори за сериозно разрушената градска инфраструктура. Индикация за това е фактът, че във Видин в края на XVII и в самото начало на XVIII столетие, наред с къщите, дюкяните и лозята, се продавали и необичайно много “празни” (“hali”) места или също тъй незастроени дворни места (“yurd yer”). Например от името на наследниците на починалия в Истанбул жител на Видин Ибрахим ага, техният пълномощник продал на търг едно тяхно място за (от) дюкян⁵ в сука Балък пазар. Същите наследници продали и друго празно дюкянско място⁶, както и едно празно място за (от) склад⁷ (S13, л. 4б, док. 1 и док. 2; л. 5а, док. 1). Мюсюлманката Умхани, дъщеря на Абдуллах, от махала Гьокче баба пък продала на християнина Здравко, син на Павле, едно свое дворно място в махалата (S13, л. 12б, док. 2). Така също и видинският комендант Юсуф паша продал две свои празни места в махалата Бедреддин (S14, л. 9а, док. 1 и док. 2). А някой си Ахмед Челеби от махала Капан джами продал на купувач-християнин дворно място за постройка на къща (S14, л. 33б, док. 2). За да обобщим, от общо 70 покупко-продажби, отразени в двата запазени видински сиджила от края на XVII и първите години на XVIII в., в 21 случая (т.е. в цели 30% от всички реализирани покупко-продажби) обект на сделката е именно “празно място” или “дворно място”.

Нека, най-накрая, се опитаме да направим една малка рекапитулация на сведенията от австрийския и от османския извор. Дори за миг да допуснем, че маркграф Лудвиг фон Баден, в опиянението си от пожънатите успехи, се е поблазнил донякъде да преувеличи количеството на противниковите жертви или да завиши броя на депортираното население, и дори да си представим, че Юскюдари, на свой ред, воден от гняв към “презрените неверници”, си е позволил да хиперболизира размерите на опустошението, сполетяло Видин в резултат на австрийската окупация, то и тогава биха били очевидни големите материални щети и значителните човешки загуби, които понесъл градът, докато бил в ръцете на австрийците. При това пределно ясно е, че най-пострадавши от окупацията се оказали именно мюсюлманските жители на града и тяхната недвижима собственост. Именно мюсюлманите, както вече изтъкнахме, ще да са били главният

обект на масовата депортация към Никопол. И пак те, по всичко личи, били най-засегнатите от фортификационната дейност на австрийците, тъй като е добре известно, че опустошеният от австрийците видински варош през XVII в. бил заселен предимно с мюсюлмани. Само няколко десетилетия преди австрийското нахлуване за предимно мюсюлманския облик на вароша свидетелства Евлия Челеби: “Варошът. Това е голям град, разположен южно от видинската крепост пак на брега на р. Дунав на едно обширно пространство с дължина 2700 крачки и ширина към страната на лозята 1500 крачки... Има 24 махали: четири християнски, една еврейска и останалите – мюсюлмански” (Евлия Челеби 1972: 61).

* * *

От всичко казано дотук се налага, струва ми се, изводът, че десетмесечното австрийско военно присъствие нанесло на Видин дълбока рана, която едва ли можела да заздравее лесно.

Наистина, за близо трите столетия, които изтекли от османското завладяване на Видин през 1396 г. до превземането му от австрийците през 1689 г., това не било първото крупно бедствие, което връхлитало града във време на активни бойни действия. През тези три века населението на Видин неведнъж било тероризирано от нашественически армии, а жилищните квартали на града – опожарявани от нападателите. Всъщност за три века това се случило поне три пъти: за пръв път градът пострадал от кръстоносците на Владислав III Ягело в 1444 г., за втори път – от войските на Ян Хунияди в 1454 г. и за трети път – от отрядите на влашкия войвода Михаил Храбри през 1598 г. (Кузев 1981: 111–113; Бешевлиев 1999: 256–264). От тази гледна точка щетите, нанесени на Видин за времето на австрийската окупация, не били безпрецедентни. В скоби казано, целият този непрекъснат низ от погроми и въздигания на едно селище настоятелно поставя пред нас въпроса за *невероятните способности на преиндустриалната икономика за бърза регенерация*, но този въпрос излиза изцяло извън сферата на настоящия доклад и очевидно изисква друг вид компетентност и специални проучвания. Връщайки се обаче пак на историята на Видин през 1689/1690 г., непременно трябва да наблегнем и на факта, че по време на войната със Свещената лига градът не просто станал обект на масирани разрушения, но оттам била осъществена и една доста масова депортация на мюсюлмани, част от които навярно така и не се завърнали обратно след оттеглянето на австрийците. След като османците отново сложили ръка над Видин, създалият се там човешки “вакуум” естествено трябвало да бъде запълнен. И той явно бил сравнително бързо запълнен – не на последно място и с помощта на мигранти от почти стопроцентово население с българи-християни градски хинтерланд. Едва ли би могло да се смята обаче, че някакъв забележителен стопански възход или пробуждащо се национално чувство, както намеква Гандев, са подтикнали българите от Видинско да започнат да “реколонизират” бившата столица на Иван-Срацимировото царство. Интересно ще бъде в тази

връзка да споменем, че неколцината християни, носещи титлата “хаджи”, които Хр. Гандев е видял на страниците на видинските сиджали от края на XVII в. и чието пришествие той тълкува като косвено свидетелство за нарастващата религиозна и народностна сваят на българите от региона през този период (Гандев 1976: 521), всъщност, при едно по-внимателно вчитане в съответните документи, се оказват не хаджии, а “ааджии” – т.е. търговци и/или производители на изделия от слонова кост (Тодорова 2006: 274).

В края на краищата, водещата причина за българското “нахлуване” във Видин в края на XVII – началото на XVIII в. изглежда била доста банална – просто онези българи, които разполагали с необходимите финансови средства, побързали да се възползват от създалата се ситуация, за да се слобият с недвижими имоти на предполагаемо не особено високи цени в сериозно обезлюдения и разрушен след чуждата инвазия град.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тази студия излиза от печат през 1961 г. Тук обаче я цитираме по сборника с избрани студии и статии на Хр. Гандев, публикуван през 1976 г.

² По данни от преброяването на населението, проведено в Дунавския вилает през 1866 г., във Видин живеели едва 34,1% българи (Тодоров 1972: 333–336).

³ От XVII в. насетне, както показва С. Иванова, в османската фискална документация терминът “варош” се употребявал за обозначаване на общността на данъкоплатците-християни. Във Видин обаче с този термин се обозначавала и старата градска жилищна зона, в която преобладавали мюсюлманските махали (Иванова 1993: 92).

⁴ Според Евлия Челеби в 1662 г. във Видин имало 4700 къщи, 7 медресета и 11 училища за деца, 2 бани, 450 дюкяна, 3 големи хана и около 20 по-малки ханове за гурбетчии и бекяри, както и 60 магазини за сол и 6 за риба на брега на Дунава (Евлия Челеби 1972: 62).

⁵ “bir bab dükân yeri”.

⁶ “arsa-i haliye bir bab dükân yeri”.

⁷ “bir bab mahzen yeri arsa-i haliye”.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

S13: **Видински сиджил S13 (1698–1699 г.)**. – Национална библиотека “Св. св. Кирил и Методий”. Ориенталски отдел – Колекция сиджали.

S14: **Видински сиджил S14 (1699–1702 г.)**. – Пак там.

Бешевлиев, 1999: Бешевлиев, Б., Бойчева, П. Историко-географски сведения в три документа, посветени на Михай Храбри (края на XVI – началото на XVII в.). – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. Сборник в чест на 70-г. на проф. В. Тъпкова-Заимова. С., Гутенберг, 1999.

Боянич-Лукач, 1975: Боянич-Лукач, Д. Видин и Видинският санджак през XV–XVI век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под ред. на В. Мутафчиева и М. Стайнова. С., Наука и изкуство, 1975.

Гандев, 1976: Гандев, Хр. Проникването и укрепването на българите във Видин към края на XVII и през XVIII век. – В: Гандев, Хр. Проблеми на Българското Възраждане. Трудове върху обществено-икономическото развитие на България от средата на XVII до 70-те г. на XIX век. С., Наука и изкуство, 1976.

Гандев, 1976а: Гандев, Хр. Фактори на Българското Възраждане, 1600–1830. – Пак там.

Георгиева, 1999: Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите XV–XVII век. С., ЛИК, 1999.

Грозданова, 2003: Грозданова, Е., Андреев, Ст. Бежанци на родна земя. – В: Контрасти и конфликти “зад кадър” в българското общество през XV–XVIII век. С., Изд. къща “Гутенберг”, 2003.

Гюзелев, 1987: Гюзелев, В. Нови данни за пребиваването на Луиджи Марсили в българските земи в края на XVII в. – Исторически преглед, 1987, № 8.

Евлия Челеби, 1972: Евлия Челеби. Пътепис. Превод от османотурски, съст. и ред. Стр. Димитров. С., Изд. на Отечествения фронт, 1972.

Желязкова, 2002: Желязкова, А. Войната на Свещената лига срещу Османската империя и нейното отражение върху демографията на балканските провинции (1683–1699). – В: Мутафчиева, В., Желязкова, А. Две. С., ИК “Гутенберг”, 2002.

Иванова, 1993: Иванова, Св. Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции (XVII–XVIII в.). – Известия на Държавните архиви, 1993, кн. 65.

Иванова, 1993а: Иванова, Св. Градовете в българските земи през XV в. – В: Българският петнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV в. С., Изд. на Нар. библ. “Св. св. Кирил и Методий”, 1993.

Каниц, 1995: Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът: историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. I. С., Изд. къща “Борина”, 1995.

Кати, 2000: Кати, Т. Сувоzemни път од Београда до Видина – према дневнику похода Мустафа-паше TMуприли а 1690. године. – Исторически Часопис, XLVII, 2000.

Каяпънар, 2007: Каяпънар, А. Тюрки в Търново и Видин (от края на XII до XVI в.). – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. Съст. Н. Данова, Св. Иванова, Хр. Темелски. С., Гутенберг, 2007.

Кийл, 2005: Кийл, М. Развитието на градовете в България през османския период: Мястото на турската архитектура в процеса. – В: Кийл, М. Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. Н. ред. М. Кирповска, Г. Бойков. С., Amicitia, 2005.

Кузев, 1981: Кузев, А. Бдин. – В: Български средновековни градове и крепости. Т.1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съст. А. Кузев, В. Гюзелев. Варна, Г. Бакалов, 1981.

Лачев, 1990: Лачев, М. Кратка история на храма “Св. Николай Мирликийски” в гр. Видин. – Духовна култура, LXX, 1990, № 11.

Матковски, 1983: Матковски, Ал. Отпорот во Македонија во времето на турското владеење. Т. IV. Скопје, 1983.

Михайлов, 1959: Михайлов, Ст. Екскурзии из българските старини. С., Народна просвета, 1959.

Недков, 1945–1946: Недков, Б. Поголовният данък в Османската империя. - Исторически преглед, II, 1945–1946, № 1.

Пантев, 1964: Пантев, А. Крепостното строителство във Видин в края на XVII и първата четвърт на XVIII в. – Музеи и паметници на културата, IV, 1964, 4.

Прев, 1997: Прев, Ив. Хабзбурговците на Балканот, 1688–1690. – В: Австро-турската војна 1683–1699 година со посебен осврт на Карпошевото востание во Македонија (Материјали од Научниот собир одржан од 5–7 октомври 1990 година во Кратово и Охрид). Скопје, 1997.

Първева, 1988: Първева, Ст. Към демографския облик на град Никопол през 1693 г. – В: 300 години Чипровско въстание (принос към историята на българите през XVII в.). С., Изд. на БАН, 1988.

Първева, 2003: Първева, Ст. Овладяване и организация на аграрното пространство в града през XVII век. – В: Контрасти и конфликти “зад кадър” в българското общество през XV–XVIII век. С., Изд. къща “Гутенберг”, 2003.

Стайнова, 1982: Стайнова, М. Османските библиотеки в българските земи XV–XIX век. Студии. С., Изд. на Нар. библ. “Св. св. Кирил и Методий”, 1982.

Тодоров, 1972: Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. С., Наука и изкуство, 1972.

Тодорова, 2006: Тодорова, О. Другият хаджилък: към историята на мюсюлманският хадж от българските земи през XV–XVII век. – Историческо бъдеще, X, 2006, № 1–2.

Цухлев, 1932: Цухлев, Д. История на град Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Ореховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). С., Печ. “П. Глушков”, 1932.

Gradeva, 2004: Gradeva, R. War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century. – In: Gradeva, R. Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities. (Analecta Isisiana, LXXVI). The Isis Press. Istanbul, 2004.

Ivanova, 2003: Ivanova, Sv. Widin. Encyclopaedia of Islam. Vol. XI, 2003.

Nedkoff, 1942: Nedkoff, B. Die Čizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich. Mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien. Sammlung Orientalistischer Arbeiten. 11 Heft. Otto Harrassowitz. Leipzig, 1942.

Schwarz, 2004: Schwarz, I., Spevak, St., Veieva, E. Hoffnung auf befreiung. Dokumente aus Österreichischen Archiven zur Geschichte Bulgariens (1687–1690). – Miscellanea Bulgarica, 15. Bulgarisches Forschungsinstitut in Österreich. Verein “Freunde des Hauses Wittgenstein”. Wien, 2004.